

Освіта в системі інститутів людського розвитку

В. ДУМАНСЬКА,

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

У статті досліджено інституційну природу освіти, її основні компоненти та ціннісні аспекти, визначено місце та роль інституту освіти в системі інститутів людського розвитку.

В статье исследовано институциональную природу образования, его основные компоненты и ценностные аспекты, определено место и роль института образования в системе институтов человеческого развития.

In the article the author investigates institutional nature of education, its basic components and value aspects, determines certainly place and role of education's institution in the system of human development institutions.

Ключові слова: освіта, інститут освіти, людський розвиток.

Актуальність теми. Освіту можна вважати однією з найбільш значущих складових людського розвитку, найважливішою його передумовою та результатом. Освіта як елемент системи людського розвитку сприяє розширенню можливостей індивіда у набутті знань та професійних умінь, покращенню якості життя, активізації соціального прогресу, забезпечує формування та розвиток людського капіталу, виступає каталізатором економічного зростання тощо.

Освіта є тим соціальним інститутом, у межах якого відбувається взаємодія представників усіх соціальних верств і груп населення, відмінних за соціальним досвідом, знаннями та навичками, з метою забезпечення їх самореалізації та розвитку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми впливу освіти на різноманітні сфери суспільного життя, а також ролі освіти у забезпеченні людського розвитку активно розробляються як іноземними, так і вітчизняними дослідниками. Підґрунтям для виникнення концепції людського розвитку стали праці провідних теоретиків людського капіталу (Г. Беккера, І. Фішера, Дж. Кендрика), а також інноваційні ідеї Амартії Сена.

Спроби дослідження феномену освіти в системі цінностей людського розвитку робилися як філософами, соціологами, істориками, так і психологами, педагогами й економістами. Комплексно до вирішення цієї проблеми підходять В. П. Андрущенко, І. В. Бойченко, О. А. Грішнова, В. Г. Кремінь, В. С. Лутай, В. О. Огнев'юк та ін. Інституційну природу відносин, що виникають в освітній сфері, глибоко досліджено у працях В. Іноземцева¹.

Метою статті є наукове обґрунтування інституційної природи освіти та визначення місця освіти в системі інститутів людського розвитку.

Виклад основного матеріалу. У сучасному суспільстві пріоритетом суспільного розвитку є орієнтація на цінності постіндустріальної цивілізації та перехід до суспільства знань (knowledge based society). Провідний теоретик концепції постіндустріалізму Д. Белл виділив такі ключові ознаки знаннєвого суспільства:

- теоретичні знання набувають усе більшого значення, дослідження та наукові розробки активізують інноваційні процеси та виступають джерелом інновацій, утверджується новий тип відносин між наукою та технологією;

- провідну роль у суспільному прогресі відіграють знання та інтелектуальні компоненти².

Соціальні інститути є уособленням знань, проте визначальна роль у продукуванні та передачі знань належить саме людям. Каталізатором розвитку постіндустріального суспільства є інститути освіти та науки, які посідають чільне місце в системі соціальних інститутів. Освіта (особливо вища) та наука є генераторами та ретрансляторами нової інформації, знань, умінь та навичок, що забезпечують соціалізацію індивідів та їх персональний розвиток.

Утвердження та стрімкий розвиток інституту освіти припадає саме на індустріальну добу. Протягом 20-го століття освіті як соціальному інституту вдалося нарівні з державою та економічними інститутами посісти належне місце в інституційній структурі суспільства. Каталізатором таких зрушень стала теорія людського капіталу. У високорозвинутих країнах концеп-

¹ Іноземцев В. Л. На рубеже эпох. Экономические тенденции и их неэкономические следствия / В. Л. Иноземцев. — М. : ЗАО «Изд-во «Экономика», 2003. — 776 с.

² Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл. — [пер. с англ. под ред. д-ра эконом. наук В. Л. Иноземцева]. — 2004. — С. 288.

ція людського капіталу сприяла поширенню ідей людського розвитку, що особливо було відчутним для соціальної сфери (освіта, наука, охорона здоров'я, а також культура), яка, власне, і забезпечує цей розвиток. Прискорення розвитку освіти відбувалось за рахунок глобальних тенденцій гуманізації суспільного життя, актуалізації цінностей саморозвитку та індивідуальності особистості.

На постіндустріальній стадії суспільного розвитку економічні інститути втрачають свою домінуючу роль, вони поступаються соціальним інститутам, які повніше забезпечують реалізацію інтересів різноманітних прошарків суспільства, сприяють імплементації накопиченого людством практичного досвіду та знань для поліпшення суспільного життя та утвердження людського розвитку в усіх варіаціях його прояву.

Освіта перетворилась на суспільний засіб, за допомогою якого відбувається формування життєвих настанов та ціннісних орієнтацій, вибір моделей соціальної поведінки тощо. Наука і освіта нині створюють та акумулюють ресурси для економічного розвитку.

У найбільш загальному вигляді цінність освіти як системи знань зводиться до наступних моментів. По-перше, у процесі навчання має задовольнятися внутрішня цікавість кожної людини, її природна потреба у знаннях та інформації. По-друге, досягнення певного освітнього рівня має ще й так звану інструментальну цінність, тобто може слугувати інструментом досягнення інших, більш важливих цінностей, адже освіта є своєрідним механізмом забезпечення добробуту (перспектива отримання хорошої роботи, вищої заробітної плати, поліпшення рівня життя загалом). Таким чином, можна констатувати, що освіта має два ціннісні аспекти — онтологічний та інструментальний.

У результаті тривалих досліджень щодо співвідношення цих аспектів освіти вченими Московського державного технологічного університету виділено такі тенденції: «... домінуючими є не інтелектуальні та соціально-професійні, а соціально-матеріальні та соціально-економічні мотиви та установки»³. Тобто здобуття освіти та навчання давно перестали слугувати цільовими життєвими цінностями для більшості членів суспільства, вони також втратили роль ідеалу саморозвитку особистості. Нині до освіти ставляться як до інструменту, суспільно визнаного способу досягнення інших цілей, які мають здебільшого матеріальне підґрунтя. Такі суспільні настрої викликають занепокоєння, адже у сучасній українській дійсності поступово відбувається прагматизація соціального середовища та духовний занепад особистості.

Підтвердженням інституційної природи освіти є наступні ознаки, на основі яких її можна класифікувати як самостійний соціальний інститут. По-перше, для інституту освіти характерним є наявність усталених зразків поведінки, прикладом яких можуть бути прагнення до здобуття знань, відвідування навчальних закладів, оцінювання знань тощо. По-друге, у системі освіти чітко виокремлено утилітарні культурні елементи, тобто класи, навчальні бібліотеки, спортивні комплекси та низка інших. По-третє, в системі освіти широко використовуються специфічні культурні ознаки, а також «писані» й «неписані» кодекси, які регламентують поведінку учнів та студентів на кожному з етапів освітнього процесу. Ще однією особливою характеристикою освіти є наявність внутрішньої ідеології.

На основі вищезазначеного можемо стверджувати, що освіта є повноцінною соціальною підсистемою з притаманною їй внутрішньою структурною єдністю. До її базових елементів можна віднести навчально-виховні заклади як соціальні організації, а також соціальні об'єднання (спільноти), учасниками яких є учні, студенти, викладачі, вчителі, які взаємодіють у навчальному процесі як види соціокультурної діяльності.

Інституційна теорія виділяє формальні та неформальні інститути. Оскільки освіта є повноцінним соціальним інститутом, у її системі також можна виділити формальні та неформальні утворення. Так, термін «формальна освіта» передбачає, з одного боку, наявність у суспільстві спеціальних установ та організацій, які, власне, забезпечують навчально-виховний процес. З іншого боку — у сучасному інформаційному суспільстві система освіти підпорядковується певним офіційно визначеним еталонам, які за своїм змістом мають відповідати, по-перше, нормативним характеристикам особистості, типовим для кожного конкретного суспільства, по-друге, нормативним вимогам до типів соціальних ролей, визнаних суспільством.

Неформальна освіта передбачає несистематизоване отримання індивідом знань та навичок, засвоєння яких відбувається хаотично та стихійно під час комунікацій в оточуючому соціальному середовищі шляхом самостійного долучення до культурних цінностей. Найбільш вагомим інститутом неформальної освіти можна вважати самоосвіту.

Поширеним є трактування освіти як цілеспрямованого процесу набуття, розширення та оновлення знань, виховання та навчання в інтересах людини, суспільства, держави, що супроводжується констатацією досягнення громадянином установлених державою освітніх рівнів⁴. На нашу думку, сучасний зміст

³ Багдасарьян Н. Г. Ценность образования в модернизирующемся обществе, или ценность знания в обществе незнания / Н. Г. Багдасарьян // Педагогика. — 2008. — № 5. — С. 4.

⁴ Грішнова О. А. Людський розвиток: навч. пос. / О. А. Грішнова. — К. : КНЕУ, 2006. — С. 160.

освіти не обмежується досягненням певних освітніх рівнів. Цей підхід звужує сутність освіти. В інформаційному суспільстві освіту слід розуміти як процес набуття знань, навичок та умінь, що є передумовою розвитку людини.

Окрім тієї сторони проблеми, що стосується змісту і функцій освіти, надзвичайно важливим є й інший її бік — утвердження нових критеріїв щодо її оцінювання. Основою таких критеріїв мають стати якість, доступність, раціональність організації системи освіти, а також ефективність інвестування в освіту й науку. Останні сприяють зростанню інтелектуального потенціалу нації і стабілізації демографічного розвитку.

Згідно з концептуальними підходами ПРООН, людський розвиток розглядається і як процес розширення вибору, і як досягнутий рівень добробуту людини. Під розширенням вибору розуміють, що насправді цей вибір стосується значної кількості можливостей, скористатися якими люди можуть упродовж свого життя. Проте у найбільш загальному вигляді ці можливості можна представити у вигляді трьох ключових блоків, а саме: прожити довге і здорове життя, набувати, оновлювати і розширювати знання, мати доступ до засобів існування задля забезпечення гідних умов життя. Саме за повноцінний розвиток можливостей особистості відповідають основні інститути людського розвитку — інститут освіти, інститут охорони здоров'я та інститут матеріального добробуту.

На рисунку подано авторське бачення місця освіти в системі інститутів людського розвитку. Верхній рівень займають вже згадані базові інститути людського розвитку. Автором виділено три блоки інституту освіти, які, власне, забезпечують повноцінний людський розвиток. Завданням освіти з одного боку є забезпечення особистого розвитку людини (блок «Особистий розвиток»), а з іншого — перетворення людського потенціалу у трудовий потенціал за допомогою системи професійної підготовки (блок «Професійна підготовка»).

Розвиток особистості передбачає гармонійне поєднання духовного та фізичного розвитку людини, що досягається за рахунок навчання та виховання в освітніх установах різних рівнів, а також завдяки самоосвіті індивіда. Професійна підготовка є цілеспрямованим процесом навчання реальних і потенційних працівників професійним знанням і вмінням з метою набуття навичок, необхідних для виконання певних видів робіт, через різні форми одержання професійної освіти, включаючи і заклади професійної освіти різних рівнів, і професійне навчання на виробництві⁵.

Блок «Навчальні установи» відображає сукупність інституцій, що функціонують у рамках системи освіти, тобто інституційну структуру цієї системи.

Автором виділено також три ключові умови, за дотримання яких освіта може повноцінно виконувати покладені на неї функції. Такими умовами є забезпечення доступності, якості, а також раціональної організації системи освіти. Держава є провідним інституційним агентом, який координує формальні інститути системи освіти, визначає та регулює напрями їх розвитку з метою забезпечення максимальної корисності для суспільства загалом та кожної конкретної особистості зокрема.

У праці фахівців Інституту Амартії Сена «Освіта для людського розвитку» зазначено, що розвиток держави чи регіону значною мірою залежить від можливостей, які надаються людям для повноцінного розвитку їх потенціалу. Деякі з цих можливостей забезпечують людям лише існування, тоді як інші сприяють утвердженню цілісності особистості. Проте єдиною можливістю, яка дійсно розвиває людський потенціал, є освіта. Звісно, освіта не спроможна замінити інші ключові можливості (харчування, медичне обслуговування, житло, санітарні умови тощо), однак без підвищення освітнього рівня вплив названих чинників на процес розвитку є обмеженим. Ідею освіти для людського розвитку фахівці Інституту вбачають у «... створенні такої концепції освіти, в рамках якої можна було б генерувати необхідні для життя компетенції, шляхом зміни навколишньої дійсності завдяки повноцінному розвитку людського потенціалу»⁶.

Україна у складі Радянського Союзу забезпечувала своїм громадянам освіту, яка відповідала стандартам і нормам найбільш ефективних і якісних освітніх систем. Зазначимо, що на початку 90-х рр. наша країна за Індексом людського розвитку посідала 45 місце серед 162 країн. Завдяки сильному минулому та добрим традиціям поваги українського суспільства до освіти й освіченості й нині (за даними 2005–2006 рр.) за індексом рівня освіченості наша країна посідає 32-ге місце у світі, в той час як за індексом людського розвитку — лише 76-те⁷.

Сучасні завдання вітчизняної освітньої системи полягають у тому, щоб не втратити традиційні надбання і водночас досягли відповідності новим європейським стандартам якості освіти. Проблема якості освіти перебуває у центрі філософських, політичних, культурологічних та педагогічних дискусій. Однак поки що немає чіткого визначення змісту та сфери застосування цієї категорії.

⁵ Грішнова О. А. Людський розвиток: навч. посіб. / О. А. Грішнова. — К.: КНЕУ, 2006. — С. 160.

⁶ Education for Human Development. — Brasilia: UNESCO, Ayrton Senna Institute, 2005. — P. 32.

⁷ Human Development Report 2007/2008. — [Web source]. — Available: http://hdr.undp.org/en/media/HDR_20072008_EN_Complete.pdf.

У найбільш загальному вигляді зміст поняття «якість» розкрито у міжнародних стандартах якості. Якщо ж скористатися методологічними рекомендаціями щодо визначення якості продукції та послуг для тлумачення поняття «якість освіти», то останню можна інтерпретувати як комплекс характеристик та властивостей освітнього процесу, а також його результату, які визначають задоволення освітніх потреб кожного із суб'єктів навчально-виховного процесу, тобто учнів, студентів, їх батьків, вчителів та викладачів, роботодавців, а також держави та суспільства в цілому. Таким чином, у широкому розумінні якість освіти можна трактувати як раціональну відповідність між процесом, результатом і власне освітньою системою з одного

боку, та цілями, потребами та соціальними нормами (стандартами) освіти – з іншого.

Професор В. Г. Вікторов під якістю освіти розуміє суспільний ідеал освіченості людини; результат її навчальної діяльності; процес організації навчання і виховання; а також критерій функціонування освітньої системи. Такий підхід, на наш погляд, найбільш повно розкриває різноманітні аспекти освітнього процесу. Науковець також підкреслює, що якість освіти – це показник розвитку суспільства у певному часовому вимірі, і тому він має розглядатися в динаміці його змін стосовно чинників, які визначають його природу⁸.

Зауважимо, що якість освіти є перш за все суспільною характеристикою, яка відображає суспільні потре-

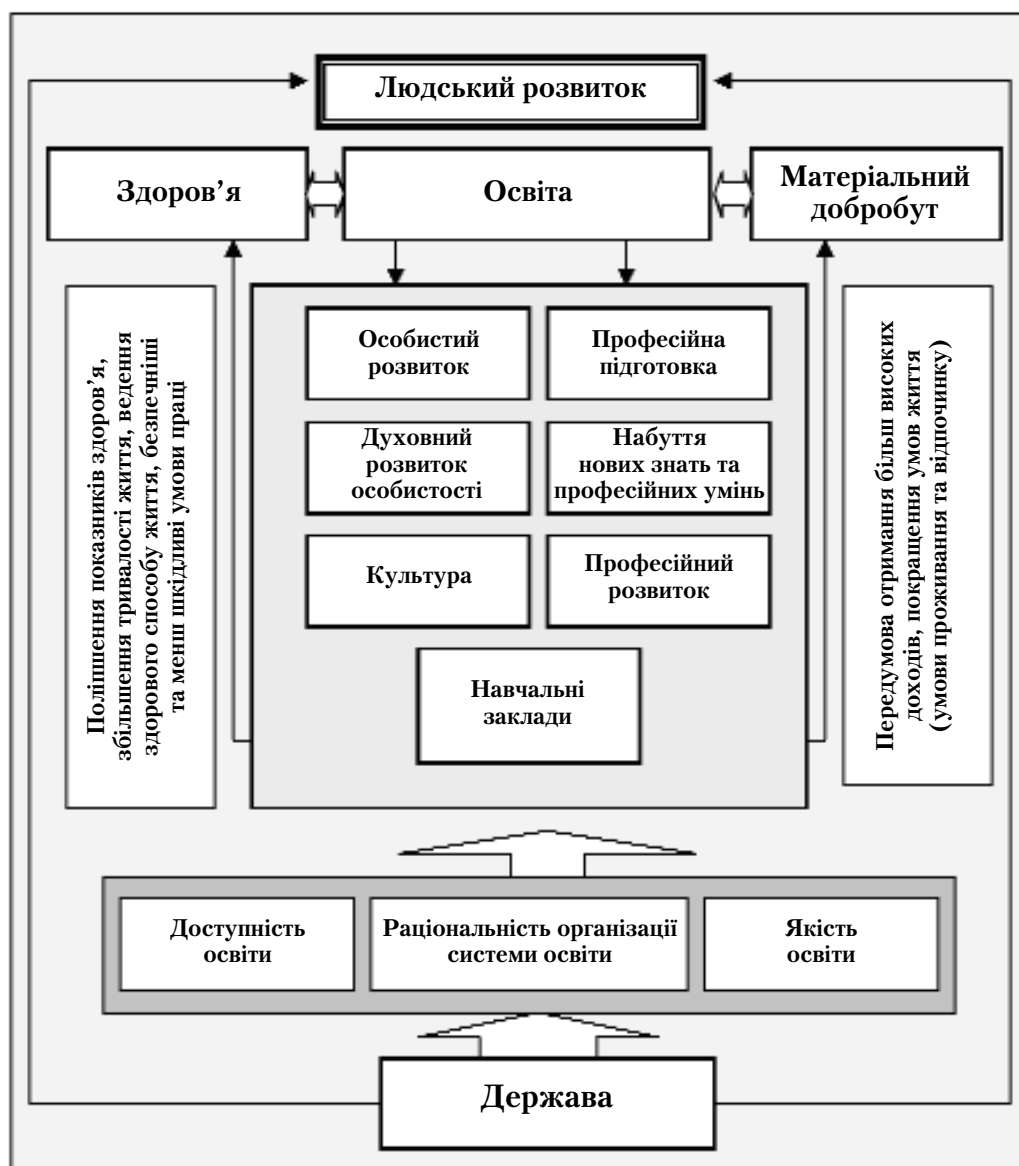

Рис. Місце освіти в системі інститутів людського розвитку.

⁸ Вікторов В. Г. Регулювання якості освіти як філософсько-освітня проблема: автореф. ... д-ра. філолог. наук: спец. 09.00.10 / В. Вікторов. – К.: 2006. – С. 9.

би у знаннях та вимоги до їх мінімальних обсягів. Неприпустимо, щоб якість освіти виступала предметом міжнародних конкурентних змагань або ж вимірювачем розвитку країни. Ця аксіома міцно утвердилась у європейській свідомості. Свідченням цього є так званий Болонський процес, у контексті якого якість освіти та професійної підготовки розглядають як об'єкт суспільного єднання і консолідації різноманітних національних систем освіти.

Ми пропонуємо визначати якість освіти як сукупність властивостей і характеристик освітнього процесу, що проявляється в забезпеченні найбільш повного розвитку особистості, її талантів, розумових та фізичних здібностей у процесі здобуття теоретичних знань і практичних навичок, необхідних для професійного зростання, підвищення соціального статусу людини, забезпечення її матеріального добробуту, здорового і тривалого життя тощо. Тоді категорія «якість освіти» розглядається з точки зору людського розвитку і як процес, і як результат.

Згідно з положеннями Національної доктрини розвитку освіти України у 21 столітті, одним із пріоритетів визнано рівний доступ громадян до якісної освіти, причому незалежно від національності, статі, соціального положення та майнового стану, віросповідання, місця проживання та стану здоров'я. Це досягається за рахунок безоплатності та доступності дошкільної освіти у державних і комунальних закладах, обов'язковості та безоплатності здобуття повної загальної середньої освіти в обсягах державного стандарту загальноосвітньої підготовки, безоплатності вищої освіти на конкурсних засадах у державних і комунальних навчальних закладах⁹.

Доступність освіти, на нашу думку, можна трактувати як можливість громадян незалежно від їх соціального чи майнового статусу, віку, місця проживання, стану здоров'я та інших обмежень задовольняти свої освітні

запити у якісних знаннях на будь-якому освітньому чи професійному рівні.

Про якість і доступність освіти, її суть та критерії вимірювання дискутують не лише в українському освітньому середовищі. Вони настільки ж актуальні й напружені у Європі, США й Канаді. Багато представників академічної спільноти критично сприймають проведені владою своїх країн реформи освітніх систем, посилення впливу бізнесу на управління університетами, зростання комерціалізації освітньої сфери.

Висновки. Освіта людського розвитку перестає бути інститутом обслуговування науково-технічного прогресу та виробничих відносин. Вона перетворюється, власне, на інститут розвитку, що орієнтується виключно на людину, її інтелектуальний потенціал і творчі здібності. Сучасний освітньо-виховний процес має ґрунтуватись виключно на ціннісній основі для забезпечення нового типу соціалізації особистості та гармонізації соціальних відносин.

Розвиток системи освіти в Україні доцільно було б узгоджувати з принципами людського розвитку, проте поки що, він не відповідає сучасним вимогам. І значною мірою це зумовлено незадовільним станом розробки теоретико-методологічних засад такого розвитку, без обґрунтування яких навряд чи можна сподіватися на успішне вирішення кожної з названих проблем. Несистематизованими залишаються основні пріоритети, критерії та показники процесу людського розвитку. Розкрити ж механізми, що визначають цінність освіти у контексті її щільних органічних зв'язків з ціннісними системами суспільства й особи, неможливо без урахування їх зумовленості базовими принципами людського розвитку, його новітніми пріоритетами.

Саме освіта населення може сприяти нарощуванню інтелектуального потенціалу, удосконаленню виробництва, і, як наслідок, поліпшенню рівня життя громадян.

⁹ Науково-освітній потенціал нації: погляд у XXI століття. Модернізація освіти. — К. : Навч. книга, 2003. — С. 254.